

УДК 94(477)«XIX»

Корольов Г.О.

СЛОВ'ЯНСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ І «ВІЛЬНА СПІЛКА», АБО УКРАЇНСЬКІ ДЕБАТИ ПРО ФЕДЕРАЛІЗМ У «ДОВГОМУ ХІХ ст.»

У статті досліджено розвиток та сприйняття федералізму українськими інтелектуалами у «довгому ХІХ ст.». Висвітлено генезу федеративних ідей у Центрально-Східній Європі під впливом Великої Французької революції та наполеонівських війн. Проаналізовано федеративні проекти масонських та декабристських організацій, що мали вирішальний вплив на українські дебати про федералізм. Розглянуто осмислення федеративних утопій у колі Кирило-Мефодіївського братства, зокрема його ідеолога М. Костомарова. Доведена теза про інтелектуальний взаємозв'язок між різними федеративними проектами українських інтелектуалів, що спиралася на однакові ідейні та політичні джерела. Окремо висвітлено федеративні погляди М. Драгоманова, який став одним із найбільш знаних речників цієї ідеї в тодішній Європі. Проект «Вільна спілка-Вольний союз» розцінюється як класична федеративна утопія, що ґрунтувалася на синтезі кількох модерних ідеологій.

Ключові слова: ідеологія, федералізм, українські дебати, слов'янська федерація, «Вільна спілка-Вольний союз», анархізм.

Вступні зауваження

XVIII ст. добігало кінця під гаслами про свободу, рівність і братерство. У ХІХ ст. кожне з них символізувало ідейну течію, породжену Великою Французькою революцією: лібералізм, демократичний радикалізм та націоналізм [1, с. 171]. Три поділи Речі Посполитої у кінці XVIII ст. поставили крапку в історії виборних монархій. У Європі сягнув апогею розвиток європейського абсолютизму, більшість монархій проводили політику широкої уніфікації, внутрішнього та зовнішнього колоніалізму. Проте філософія Просвітництва і Велика Французька революція 1789 р. унеможливили довге життя «тривалого Середньовіччя».

Жоден із варіантів імперської «національної політики» щодо повної інтеграції периферії не досяг мети [2, с. 55]. Це стосувалося як Росії, так і Габсбурзької імперії. Поряд з цим з'явилася політична альтернатива абсолютизму – створення США та проголошення Французької республіки наприкінці XVIII ст. поклали початок будівництву націй.

У цьому дослідженні ми спробуємо з'ясувати широкий інтелектуальний контекст появи федеративних ідей у працях українських інтелектуалів та подальші рефлексії над ними у ХІХ ст. Ми не прагнули віднайти спільні риси та якось класифікувати їх ідеї, а навпаки підкреслити позірність витоків та джерел федеративних ідей та утопій.

Початки і контекст

Федеративна ідея у західній інтелектуальній думці була пов'язана з переосмисленням сутності імперської влади. В основі британського й

французького розуміння федералізму лежала концепція демократичної та раціональної організації влади, обґрунтована філософами доби Просвітництва. Тоді ж з'являлися різноманітні концепції побудови ідеальних держав, які підважували тогочасне розуміння та принципи політичної влади. Наприклад, ідея саксонського філософа Г. Лейбніца про федерацію, яка спиралася на християнство та перебувала під зверхністю Папи Римського [3, с. 75]. Один з батьків-засновників США, англійський філософ В. Пенн пропагував у 1693 р. створити європейський парламент, що мав би складатися з делегатів від європейських монархій [4, р. 14-19]. Тобто федерація мала б вміщувати монархії та, можливо, республіки. Як така спілка держав могла існувати, враховуючи конфлікт принципів легітимності, В. Пенн не пояснив. Водночас, французький філософ Ш. Монтеск'є розглядав федерацію як проміжну форму державного правління між республікою та монархією. Що, як відомо, є значним ганджем з теорії держави і права. Однак, це трактування панувало у соціально-політичному дискурсі до кінця XIX ст., коли проблема плутанини між формою державного устрою та формою правління була вирішена.

Розуміння федерації як форми державного устрою було неможливе в умовах монархічного світу, ґрунтованого на концепції божественного права. Усі тогочасні федеративні проекти осмислювалися у контексті загрози зі сходу, а точніше битви під Віднем у 1683 р. та експансії Османської імперії в Європі. Це була візія побудови величного союзу європейських монархій, об'єднаних християнськими цінностями. Найвиразніше ця переконаність знайшла відображення у праці женецького єпископа Ф. Фенелона, який прослідковував перетворення сім'ї у народ, а народ у співдружність, що мала б боротися з рецидивами варварства [5, р. 282-283]. У тодішній реальності це був заклик до формування федерації з метою протидії мусульманській загрозі [6, с. 26-27].

У XVIII ст. європейські імперії сприяли появі федералізму, а той породив модерний націоналізм. Для тодішніх національних діячів та інтелектуалів федералізм *sensu largo* залишався західною ідеологією та успішною політичною практикою. На їхнє переконання, це сталося після Війни за незалежність США (1775-1783 рр.) та після створення Швейцарської конфедерації у 1848 р. відповідно до ухваленої конституції. В останніх дослідженнях з історії націоналізму історики переконливо довели, що федералізм не розглядається як виклик та можлива небезпека для імперій, а швидше як частина стратегії виживання у відношенні до проблем національних рухів [7, р. 369].

Після перемоги над наполеонівською Францією у 1812 р. у Росії почалася «дворянська» дискусія про майбутнє самодержавства. Виразом тодішньої ідеологічної опозиційності були федеративні ідеї, які почали обговорюватися у масонських та декабристських організаціях. У 1823 р. вперше про це заявило панславистське декабристське товариство «Соединённых славян», яке за «Записками» І. Горбачевського, мало на меті «освобождение всех славянских племен от самовластия, уничтожение существующей между некоторыми из них

національної ненависти и соединение всех обитаемых ими земель в федеративном союзе» [8, с. 10]. Ідея про добровільну спілку слов'янських народів та федеративну республіку була прописана у документах товариства «Правила» та «Клятвенное обещание».

Керівник Північного товариства та член ложі «Трёх добродетелей» М. Муравйов розробляв модель найбільш оптимальної політичної системи для Росії. Задля цього, декабрист підготував проект Конституції, який мав стати офіційною програмою. М. Муравйов вважав, що самодержавство варто замінити на конституційну монархію, тим самим забезпечивши справедливе аристократичне правління. Тому імперію він пропонував замінити на федерацію у складі 14 держав та двох областей, а столицею мав стати Нижній Новгород [9, с. 303-366]. Гарантом ефективності федеративного правління мав бути поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Діаметрально протилежних позицій тримався керівник Південного товариства декабристів П. Пестель, який закликав відмовитися від федералізму, який може посилити етнічну та релігійну різноманітність та призвести до розпаду імперії [8, с. 13]. У колі «Товариства з'єднаних слов'ян» визріла ідея федеративної утопії у формі загальнослов'янської республіки.

Поряд з цим, для Російської імперії у «довгому ХІХ ст.» характерне переважання теоретичного рівня в осмисленні федеративних ідей, що набували форми деяких антиімперських проєктів. Тодішні історики першим втіленням федерації вважали Київську Русь. У межах українського національного проєкту ця традиція бере свій початок від інтерпретації у дослідженнях М. Костомарова та В. Антоновича [10, с. 9]. Їх підхід став одним із основних для «Київської документальної школи», де історія Русі розглядалася на засадах федералізму, а її частини (землі) розумілися як автономні одиниці. Наявність віча та демократії у вирішенні питань давньоруського життя були центральними елементами їхньої концепції історії Київської Русі [11, с. 18]. М. Грушевський у книзі «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» оцінював політичний устрій давньої Русі як федеративний, який був результатом взаємного існування двох принципів віча – «земська, автономна, суверенна община, що обнімає собою всю землю, та одноосібна влада, що спирається на дружину», до того ж «...ці два елементи іноді конкурують та стикаються» [12, с. 301].

У вузькому контексті, такі інтерпретації мали на меті витлумачити давньоруську історію на засадах тодішніх категорій та понять. У широкому – ця тенденція була характерна для періоду формування модерних націй, коли інтелектуали та історики конструювали власний національний наратив. Тому й не дивно, що підходи російських та українських істориків були методологічним наслідком положень німецької та французької філософії, а також романтичної історіографії. Це також присутнє у дослідженнях польських [13, с. 109-121] та чеських дослідників [14, р. 84-85]. Романтична

візія дозволяла творити власний національний міф, що був протилежністю панівного імперського дискурсу. Взагалі інший ракурс щодо генеалогії федералізму пропонують польські та чеські історики. По-перше, федералізм не був тільки західним інтелектуальним винаходом, історія Центральної Європи має успішні приклади реалізації цієї ідеї. По-друге, федеративні концепції слід розглядати ідеологією територіальних трансформації та децентралізації, яка була відповіддю на виклики конкретної політичної ситуації або інтелектуальної полеміки. По-третє, федералізм розумівся концепцією, що може бути реалізована у всій Європі. Усі конструйовані чеські, польські та угорські федеративні пропозиції засновувалися на дихотомії «між Німеччиною і Росією» [15]. Дослідники потрапляють в інтелектуальну пастку, коли «історичистично» витлумачують взаємовпливи та концептуальні лінії між різноманітними інтерпретаціями федералізму [16, s. 87-89].

Українські федеративні ідеї мали витоки від автономістських проєктів козацьких ідеологів. Їх сенс полягав у новій легітимізації прав, свобод і вольностей на рівні імперського суспільства, також особлива увага приділялася умовам збереження політичної окремішності. Остання розумілася як природне право ствержене між державою Війська Запорізького Б. Хмельницького й Московською державою. Козацький автономізм став формою добровільної згоди на протекцію з боку московського царя. Після приєднання частини українських етнічних земель до Московської держави у середині XVII ст. державна ідеологія збагачується важливим київським сюжетом (багато в чому завдяки «Синопису» І. Гізеля) – уявленням про історичну спадкоємність між Київською і Московською Руссю, а також формуванням міфу про триєдиний руський народ та про самодержця «Великої, Малої і Білої Русі» [17]. Допоки існування автономії республіканського гетьманату не входило у суперечність з державними інтересами самодержавства Російської імперії, доти остання не ставила питання про ліквідацію існуючої невідповідності [18, с. 16]. Козацькі автономістські ідеї отримали свій розвиток у малоросійській ідеології [19]. Сприйняття Малоросії як імперського проєкту, що позитивно описувалася у літописах Г. Граб'янки та С. Величка, поемі «Разговор Великороссии с Малороссией» С. Дівовича. Обґрунтовувалася політична ідея про Малоросію як автономне утворення у складі імперії.

Парадокси кирило-мефодіївців

Імперія Романових на події «Весни народів» відреагувала маніфестом від 14 березня 1848 р. В цьому офіційному акті йшлося про загрозу зухвалості, а також містився заклик до захисту Росії. Очевидно, цар очікував на чергове прохання від європейських монархій про допомогу, але, як відомо, не дочекався. Особисто для Миколи I це було фіаско ідеї «православної імперії», речником якої був великий поет та дипломат Ф. Тютчев [20, с. 112-114]. Проте, найбільший урок, який виніс царат із тих подій: це розуміння сили ідеології

панславізму, яка на кілька десятиліть стане доктриною його зовнішньої політики.

Парадокс полягав у тому, що будь-які європейські ідеї чи ідеології у Романівській імперії були епігонством. Усеслов'янська ідея та месіанізм приваблювали есхатологією, що здобула особливий вплив після перемоги над Наполеоном у 1812 р. Звідси, популярність різноманітних гасел про всесвітню імперію, що були переосмисленням ідеї «Москва-Третій Рим». У зв'язку з чим, всі проекти державного союзу слов'ян чи-то на федеративній або на монархічній основі були спробою реалізувати панславізм та месіанізм одночасно, за цим утопії слов'янської федерації з меншим розмахом мали лише месіаністичний засновок.

Таким чином осмислював федералізм український історик, етнограф та прозаїк М. Костомарова. Значний вплив на формування його світогляду справило чеське слов'янофілство, українська романтична традиція та філософія Й. Гердера. Влітку 1845 р. М. Костомаров оселяється в Києві, а вже за рік він був обраний на посаду ад'юнкта кафедри російської історії Імператорського університету ім. Святого Володимира [21, с. 243]. Водночас учений продовжував писати монографію «Богдан Хмельницький» (яка вперше вийде у 1857 р.), готував публікацію «Славянская мифология» та літопис С. Величка [22, с. 89]. Джерелом натхнення для М. Костомарова був трактат «Історія русів». У фундаментальній книзі про Б. Хмельницького М. Костомаров доводив, що той прагнув більшої самостійності для українських земель, а не лише союзу з православною Москвою. Ця наукова інтерпретація була одним із свідчень його світоглядної переорієнтації, коли М. Костомаров на рівні національних спільнот доводив окремішність українців від росіян. Квінтесенція цього погляду знайшла відображення на сторінках його розвідки «Мысли об истории Малороссии» (1846 р.) [23], але ще виразніше у дослідженні «Две русские народности» (1861 р.) [24]. Думка про окремішність є ключем до розуміння його зацікавленості федералізмом, який став для нього інструментом опису давньоруської історії та «общерусского единства». Якою він бачив цю єдність в той час? Пізніше в автобіографії історик відповів, що «всі слов'янські народи з'єднуються між собою у федерацію подібно до стародавніх грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки» [25, с. 474]. Чому в цьому випадку М. Костомаров не згадав про федеративну візію давньої Русі, апологетом якої він був, не відомо.

Костомарівська федеративна теорія вмещувала кілька основних положень. По-перше, формою суспільного устрою Давньої Русі був племінний побут та племінні союзи, а тому домінували федеративні та вічові основи. По-друге, після монголо-татарського нашестя ці основи змінили єдинодержавність та централізм, як антитеза до попередніх. По-третє, існувало кілька самостійних східнослов'янських народностей, серед яких, українська поклала початок

Київській державі як федерації самостійних земель. Останнє, давньоруська історія поділяється на удільно-вічовий та єдиноподержавний періоди [8, с. 26-27].

У 1846 р. М. Костомаров долучився до Кирило-Мефодіївського братства. Ця організація стала майданчиком обговорення різноманітних питань суспільно-політичного життя. Існує думка, що М. Костомаров був його ідеологом. Поза сумнівом, що кирило-мефодіївців надихали федеративні ідеї декабристів. Статут братства містив заклик самостійності усіх «слов'янських племен» і до створення загального слов'янського собору, який розумівся спільним наднаціональним органом [26, с. 150-151]. Незрозуміло, мала б це бути федерація або якась інша форма державної інтеграції. Очевидно, мова йшла про рівноправну федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки, а не про унітарну державу, імперію або слов'янський союз на чолі з монархом. Тому за формою державного правління вона розумілася саме республікою.

Найвиразніше цей постулат знайшов відображення у «Начерках конституції республіки», що був розроблений членом братства М. Гулаком. Майбутній слов'янський союз, на його переконання, мав би складатися із семи штатів: «1) Україна с Черноморьем, Галицией и Крымом; 2) Польша с Познанью, Литвою и Жмудью; 3) Бессарабия с Молдавией и Валахией; 4) Остзея; 5) Сербия; 6) Болгария; 7) Дон» [27, с. 570]. Тобто М. Гулак подав епігонський варіант, що спирався з одного боку на досвід США та апологетику республіки, а з іншого – панівний тоді антиколоніальний дискурс та принцип іншування Росії. Таке виключення імперії Романових було характерним інтелектуальним прийомом, який не можна звести, ані до західництва чи-то орієнталізму, а швидше до україноцентризму. Гулакові начерки були яскравою ілюстрацією націоналізму, де федеративна теорія відігравала лише роль інструменту самоопису та доведення потрібної істини.

Про це також свідчить трактат «Закон Божий (Книга буття українського народу)», написаний М. Костомаровим. Цей текст можна вважати одним із маніфестів слов'янського месіанізму. Проте, магія твору в іншому: автор змальовує романтичний образ України, яка в минувшині була затиснута між «братніми» поляками та москалями. М. Костомаров наслідував А. Міцкевича, а його твір був епігонським. Однак, якщо польський поет бачив єдність народів під кутом зору світової християнської імперії, то український історик закликав до федеративної рівності і слов'янської єдності [28, с. 131-132]. Трактат А. Міцкевича був полоноцентричним, де наголошувалося на особливій місії поляків. М. Костомаров навпаки конструював україноцентричну візію, яка спиралася на особливу роль Києва та православний універсалізм. Його текст мав антипольський та антиросійський засновок. Очевидно, що М. Костомаров писав ідеалістичну політичну програму без якого-небудь розрахунку. Важливе інше: кінцева мета боротьби за Вітчизну. Ідеолог братчиків резюмував, що «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою у союзі слов'янським» [29, с. 169]. Знову виринає тінь федералізму та республіканізму

як пріоритетних понять для М. Костомарова та усього братства. Він писав про республіканську Україну у складі слов'янської федерації як головну ціль визвольного руху.

Після процесу над кирило-міфодіївцями, ув'язнення та заслання до Саратова, М. Костомаров не полишив своїх роздумів над федералізмом. У лютому 1860 р. на сторінках санкт-петербурзького часопису «Основа» був опублікований найбільш суперечливий текст ученого про федеративні основи давньої Русі [30]. Після короткого огляду контактів між різними руськими племенами, автор посилаючись на вирішальну роль природи та історичних обставин, дійшов до висновку про намагання Русі до федерації, яка, у підсумку, стала такою. Однак, суттєвим є те, що «вся история Руси удельного уклада есть постепенное развитие федеративного начала, но вместе с тем и борьбы его с началом единодержавия» [30, с. 56]. Власне, ці дві основи давньоруського минулого: протистояння федералізму та єдинодержавства, демократичної та авторитарної традиції. Київ мав «нравственную связь» з Новгородом, який «стоял за федеративный строй русской земли, за местную и личную свободу» [31, с. 382]. У підсумку, новгородська модель програла, а «снятием вечевого колокола нанесён был роковой удар федеративному началу и водружено господство единодержавного государства» [31, с. 390]. Після цього Москва перекреслила давньоруську державну традицію, обравши інший політичний вектор.

Надавати федералізові наукових обрисів як «об'єктивному» явищу М. Костомаров продовжував у своїх наступних дослідженнях. У розвідці «Две русские народности» він обґрунтовував тезу, що носієм федеративних ідей була українська нація. Київ не шукав і ніяк не міг бути столицею централізованої держави. Проте традиція пережила ще кілька віків, марно козацтво шукало тієї ж федерації з Москвою [32, с. 244]. Мав рацію М. Рубач, який констатував відмову М. Костомарова від федеративних побудов після поразки польського повстання 1863 р., коли в Росії почалася реакція [8, с. 22], однак, забув додати, що українське селянство Правобережної України не підтримало поляків. Федералізм як політична течія поступово втрачав вплив, адже його наукова розробка або пропаганда могли стати основою переслідування.

М. Костомаров використовував гасло федералізму задля приховування своїх націоналістичних цілей, коли його народ мусив би домінувати у межах майбутньої слов'янської федерації. Таким чином, його погляди про слов'янську утопію були вираженою концепцією про федерації у Східній Європі, але без Росії.

Утопія М. Драгоманова

М. Драгоманов зазначав, що М. Бакунін розвинув ідеї П. Прудона, особливо критику великих централізованих держав. Однак, цей «талантливый агитатор» перетворив анархістсько-федеративну теорію П. Прудона в «какой-то социально-революционный буддизм» [33]. Закид спирався на несприйняті ідеї

загального руйнування, яку проповідував М. Бакунін [34, с. 97]. На думку М. Драгоманова, його аргументація позначена містичною та незрозумілою фразеологією московських слов'янофілів [34, с. 97]. Однак, для українського мислителя буде характерним незрозумілий утопізм, який підживлювався соціалістичною догматикою.

Канадський історик С. Єкельчик назвав М. Драгоманова «найвидатнішим представником східноєвропейської федералістської думки у ХІХ ст.» [28, с. 178]. Мав рацію німецький публіцист та ідеолог ревізіонізму Е. Берштейн (1850-1932 рр.), який вважав М. Драгоманова одним з тих мислителів, що рішуче впливали на розвиток класичної європейської соціал-демократії [35, с. 153-161].

М. Драгоманов походив з родини дрібнопомісних дворян, нащадків козацької старшини [36]. Після закінчення Полтавської гімназії, навчався на історико-філологічному факультеті Імператорського Київського університету Святого Володимира. У 1863 р. долучився до діяльності «Старої Громади» у Києві, водночас працював приват-доцентом університету. Вже тоді М. Драгоманов звернувся до федеративних ідей. У своїй магістерській роботі «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацита» він розглядав Римську імперію як державний союз народів [37].

У 1870 р. М. Драгоманов був направлений для проведення наукових досліджень до Європи [38]. Його перебування закордоном справило неабиякий вплив на перегляд попередніх оцінок федералізму та соціалізму. Федеративні ідеї він почав осмислювати у політичному контексті, а потім – у культурницькому. Про це він писав у 1873 р. у листі до галицьких народовців, що «яко слов'яни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи – не стільки федералізму корінних народів, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського...» [28, с. 180]. Тобто М. Драгоманов пропонував галичанам трактувати федералізм у російському контексті. Видається, що це була спроба поєднати реальну практику земського управління, після реформи в імперії Романових та суто української громади, яка спиралася на слов'янофільський постулат. Це не був поглиблений погляд на те, чим є федералізм, а швидше заклик до вироблення реалістичної програми.

Емігрувавши з Росії у 1875 р., М. Драгоманов заснував у Женеві науково-літературний альманах «Громада», що видавався у 1878-1879 рр. Тоді ж ним було заявлено про федералізм як політичну задачу та ідеологічну основу визвольної програми. Він подав розуміння його сутності, не лише як союзу держав, а спілку вільних громад, що мали бути створені у майбутньому суспільстві соціальної рівності [39, с. 568]. Цілком ймовірно, що ця трансформація пов'язана з вірою М. Драгоманова у соціалістичні ідеї, згодом стверджуючи, що його покоління пов'язане з ідеями своїх попередників ближче до гасел «новітньої європейської соціальної демократії» і тому об'єдналося з «європейським соціалістичним рухом» [40, с. 166]. Хоча М. Драгоманов

вказував тодішнім соціал-демократам на їх недолік – спрощене розуміння національної проблеми. Сам же трактував її у найрізноманітніших контекстах. Тому він, як і більшість його сучасників, звертався до слов'янської ідеї та осмислював можливості формування всеслов'янської федерації, яка уявлялася ним конфедерацією [39, с. 96]. Проте важливою є інша позиція М. Драгоманова: цей союз держав у майбутньому мав би увійти до всесвітньої федерації. У цьому місці він полемізував із М. Костомаровим, якого називав автором федерально-демократичного панславізму [41, с. 65].

М. Грушевський мав рацію, що «два основні пункти можна й зазначити, як програму діяльності Драгоманова: боротьбу проти аполітизму й опортунізму, з одного боку, і проти національної ексклюзивності й ізоляції, з другого, – проти замикання українського руху в вузьких націоналістичних рамках, а навпаки – за його європеїзацію, за координування з поступовим, соціалістичним рухом у близьких сусідів і світового людства взагалі» [42, с. 6]. Можна виокремити два виміри федеративної ідеї у творчості М. Драгоманова: внутрішній проти аполітизму і зовнішній проти опортунізму. Перший – це громадівський федералізм, який був альтернативою імперії та моделлю її трансформації. Тобто федеративний лад уявлявся спілкою вільних громад, що було переосмисленням ідеї національної автономії [43, с. 471]. «Не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського», він вважав варіант цієї автономії «на ґрунті земської (self-government)» найбільш вдалим для українського народу [43, с. 472].

Другий – більш категоричний – анархічний федералізм, який був антитезою державі й, фактично, базувався на апологетиці права на національне самовизначення. Власне, це право може бути реалізоване у межах національних кордонів. М. Драгоманов у своїх міркуваннях спирався на етнографічний детермінізм, який найповніше обґрунтував у книзі «Историческая Польша и великорусская демократия». Тобто, «история каждого народа обуславливается географией страны, которую он занимает, или иначе почву на которой он живет» [41, с. 14]. Етнографічний детермінізм розумівся ним як інструмент аналітики та практичний політичний доказ, а право на національне самовизначення як його втілення, що становило теоретичний засновок федерації як анархістської державно-політичної моделі.

У цій же роботі М. Драгоманов намагався описати положення «поневолевених» націй між Чорним та Балтійським морем, які були змушені натикатися один на одного [41, с. 19]. На цій підставі його оцінка Люблінської унії 1569 р. засновується на антитезі твердження польських істориків про Річ Посполиту як федерацію трьох народів, і трактується як подія, що поклала початок розподілу федерації Гедиміновичів [41, с. 22]. Литва здобула другорядні національні права, обмежену автономію з Україною-Руссю (у трактуванні М. Драгоманова), яка була приєднана до малопольських воєводств без якої-небудь національної автономії [41, с. 22]. Річ Посполита оцінювалася ним як новопостала

східноєвропейська імперія, заснована на повній інтеграції іноетнічних земель та їх колонізації. Висновок М. Драгоманова був відповідний і категоричний: «Польские политики хотели не федерации, а ассимиляции, – а потому приготовили распадение унии, которое должно было увлечь к гибели и самую Польшу» [41, с. 25].

Сутність анархічного федералізму як альтернативи імперському порядку найвиразніше відображено у його текстах. Перший із них, проект конституції під назвою «Вільна Спілка-Вольний Союз» (1884 р.), який стосувався перебудови імперії Росії і ґрунтувався на ідеї громадянського рівноправ'я, принципі правової держави та наданні регіонам суверенітету [44]. М. Драгоманов закликав до зміни політичного устрою на основі «областных политических обществ» та ідей Товариства з'єднаних слов'ян та кирило-мефодіївців [44, с. 5]. Проект стосувався вирішення української національної проблеми. М. Драгоманов виділяв дві головні цілі «Вільної Спілки»: права людини і самоуправління, а також політична свобода – «как средство для возвращения украинской нации в семью культурных наций» [44, с. 19]. Зауважимо про помилкове історіографічне кліше, що у розумінні М. Драгоманова федералізм був істотною частиною демократичного ладу [45, р. 253]. Насправді, йшлося про імплементацію федеративного ладу, який уявлявся втіленням держави та антиподом імперії, а не формою політичного режиму.

М. Драгоманов вбачав майбутній державний союз на теренах Росії, який складається з рівноправних областей. За критерій поділу він обрав сукупність «особенностей края: природных, которые обуславливают единство хозяйственных интересов его жителей, а также особенностей национальных объединяющих единство их интересов нравственных» [44, с. 42-43]. Пропонований федеративний устрій складався з кількох областей, які мали бути окремими адміністративними одиницями: північна, озерна, балтійська, литовська, польська, одеська, білоруська, поліська, київська, харківська, нижегородська, казанська, приуральська, саратовська, кавказька, Західна Сибір, Східна Сибір, козацькі землі, середньоазіатські області [44, с. 9-11]. Поділ на області мав би враховувати економічні, етнічні та географічні чинники, що забезпечило б формування системи національного рівноправ'я у «Вільній спілці». Однак, цю складову не помічали діячі українського національного руху. М. Грушевський вважав, що «Вільна спілка» була «словом на часі» для поступового громадянства всіх народів Східної Європи [42, с. 7]. Хоча справедливо зазначав, що проект спирався «на принципах широкої громадянської автономії, федерального ладу і націоналізації економічних засобів» [42, с. 7]. Вочевидь, питання в іншому: чи можна «Вільну Спілку» розглядати політичною програмою для українського руху чи загальноєвропейського?

М. Драгоманов не розглядав окрему державну незалежність російської України, а лише в єдності з габсбурзькою Галичиною. Його програма була антитезою для російського та європейського революційного руху, які абсолютизували демократичні принципи і спрощували національне питання. Перемога над деспотією та диктатурою були не східноєвропейською програмою [46, с. 342], а політичною платформою інтеграції Європи та Азії. Вона вмещувала два складники. Перший, Східну Європу як терен зустрічі двох цивілізацій та простір затиснутий між «Німеччиною і Росією». Другий, федеративний союз націй, що спирався на свободу, рівноправність та демократію. Адже така федерація могла б принести користь не лише цим малим народам, але німцям та росіянам [46, с. 342].

Аналіз «федерації» як форми державного устрою М. Драгоманов представив у кількох брошурах, присвячених історичному досвіду Швейцарії. В ідеологічному вимірі це був заклик щодо можливості реалізації федеративних засад у тодішній Європі на противагу централізмові та виникненню демократичних диктатур [47]. Про своє зацікавлення швейцарським досвідом М. Драгоманов писав до українського письменника І. Франка (1856-1916 рр.). Його аргументи стосувалися двох позицій: в національній федерації наявні доступна освіта і суд, а також адміністративний устрій [46, с. 303]. В листі до іншого українського письменника М. Павлика він був щиріший: «... Не вірю в ніякій державі, окрім Швейцарії й Англії» [46, с. 303].

Аргумент про наявність успішного втілення федералізму, на його переконання, мав би стати вагомим політичним важелем в інтелектуальних дебатах щодо національного питання та федералізму. Видається, що М. Драгоманов до кінця не розібрався як охарактеризувати швейцарський державний устрій, чи-то спілкою, чи-то федерацією країн, або федеральною республікою [48, с. 1]. Він ототожнював кантони із поняттям країна, але не держава у англomовному розумінні. Можна зробити висновок, що для М. Драгоманова Швейцарія була спілкою кантонів, скріплених федеративним зв'язком [48, с. 9].

Отже, Драгомановський федералізм мав два ідейні виміри. Перший, громадівський федералізм, який був переосмисленням популярних ідей слов'янської єдності та найрізноманітніших проектів спільної конфедерації на основі національного рівноправ'я. Другий, анархічний федералізм, що був наслідком переоцінки сутності держави та імперії. Найповнішим його викладом був проект «Вільної Спілки», де М. Драгоманов намагаючись деконструювати поняття держави, навпаки розкрив риси федерації як форми державного устрою. Популярний історіографічний гандж про те, що «Вільна Спілка» стосувалася Східної Європи, став основою багатьох помилкових інтерпретацій федеративної програми М. Драгоманова [42; 46]. Однак, ідея «Вільної Спілки» у намаганні видозмінити природу імперії заради створення умов вільної реалізації права націй на самовизначення. З цією метою він пропонував

створити наднаціональну машину, якою мала б стати «Вільна Спілка», яка ні в якому разі не могла бути ані спілкою країн, ані союзом держав, ані державним об'єднанням кантонів. Принцип обласництва, який пропагував М. Драгоманов апіорі перекреслював національні амбіції інших народів, окрім українського. Недарма, він переконував, що на сході Європи «держави цілком не відповідають народам, націям» [40, с. 173]. Визначення та опис етнічних кордонів України були прийомами ментального картографування. Така візія була одним з найгеніальніших проєктів доведення історичності української нації та новочасного східноєвропейського націоналізму, який за словами Г. Коха, у ХХ ст. стане «ворожим», «небезпечним», «неліберальним» та «пригноблюючим».

Список використаних джерел і літератури

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 463 с.
2. Каппелер А. Центры и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700-1918 гг.) // *Ab Imperio*. – № 2. – 2007. – С. 17-58.
3. Фишер К. История новой философии: Готфрид Вильгельм Лейбниц: Его жизнь, сочинения и учение. – М.: АСТ, 2005. – 734 с.
4. Penn W. An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe. – Washington, 1912. – 27 p.
5. Hazard P., May L., Grafton A. The Crisis of the European Mind, 1680-1715 / Translated by J.L. May. – New York: Review Books Classics, 2013. – 480 p.
6. Przybylski A. Utopie, idee i projekty Związku Narodów i wieczystego pokoju. – Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1932. – 32 s.
7. Komlosy A. Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in Habsburg Monarchy // *Nationalizing Empires* / Edited by S. Berger and A. Miller. – Budapest-New York: CEU, 2015. – 700 p.
8. Рубач М.А. Федералистические теории в истории России // *Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М.Н. Покровского*. – Москва, 1930. – Т. II. – С. 3-120.
9. Дружинин Н. Декабрист Никита Муравьев. – Москва: Политкаторжанин, 1933. – 403 с.
10. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // *Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві. – Кн. III. – К.: Друк. Першої Київ. Друкар. Спілки, 1908. – С. 5-14.*
11. Антонович В. Про козацькі часи. – К.: Дніпро, 1991. – 240 с.
12. Грушевський М. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
13. Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 278 s.
14. Staif J. The Image of the Other in the Nineteen Century: Historical Scholarship in the Czech Lands // *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* / Edited by N.M. Wingfield. – N.Y., 2003. – P. 84-85.
15. Mann S.E. Karl Havlicek: A Slav Pragmatist // *Slavonic and East European Review*. – 1961. – Vol. 39. – № 93. – June. – P. 413-414.
16. Borodziej W., Błazej B., Górny M. Polnische Europa-Pläne des 19. und 20. Jahrhunderts // *Duchhardt H., Morawiec M., Romsics I., Borodziej W. Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhunderts*. – Göttingen, 2005. – 1 Bde. – S. 43-134.
17. Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // *Український світ. – 1992. – № 1. – С. 16-17; № 2. – С. 20, 29-31.*

18. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2009. – 271 с.
19. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.
20. Валицкий А. Россия, католичество и польский вопрос. – Москва: МГУ, 2012. – 624 с.
21. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М.І. Буткевич, І.І. Глизь, О.О. Франко. – Т. 1–К., 1990. – 544 с.
22. Пінчук Ю. Вибрані студії з костюмарознавства. – К., 2012. – 608 с.
23. Ясь О. Костомарова «Мысли об истории Малороссии» // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 179-181; Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии / Публ. і примітки // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 182-197.
24. Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа. – 1861 – № 3. – С. 33-80.
25. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издательство Киевского университета, 1989. – 736 с.
26. Статут Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – 544 с.
27. Начерки конституції республіки, вилучені у Г.Л. Андрузького під час обшуку у березні 1850 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – 696 с.
28. Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
29. Список «Книги буття українського народу» М.І. Костомарова, що був вилучений у М.І. Гулака під час обшуку в Олексіївському равеліні 2 квітня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – 544 с.
30. Костомаров Н.И. Мысли о федеративномъ началѣ в древней Руси // Историческія монографіи и изслѣдования Николая Костомарова. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 3-56.
31. Костомаров Н.И. О значеніи Великаго Новгорода въ русской исторіи // Историческія монографіи и изслѣдования Николая Костомарова. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 382.
32. Костомаров Н.И. Двѣ русскія народности // Историческія монографіи и изслѣдования Николая Костомарова. – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 244.
33. Dragomanov M.P. Dinamitno-anarchi eskaja epidemija, dans Vol'noe Slovo. – Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. – Avril, 1883.
34. Драгоманов М. Михаил Александрович Бакунин. – Казань: Типогр. Д.М. Гран, 1905. – 97 с.
35. Берштайн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 153-161.
36. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 487 с.
37. Диспут приват-доцента Драгоманова в засіданні історико-філологічного факультета університета Св. Володимира / декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3 (март). – Отд. 4. – С. 5.
38. Михайло Драгоманов: Автожиттєпис / Укл. І.С. Гриценко та ін. – К., 2009. – С. 77-116.
39. Громада. Українська збірка № 1 / Впорядкована Михайлом Драгомановим. – Женева, 1878. – С. 568.
40. Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. – Відень, 1922. – 212 с.
41. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева: Типографія «Работника» и «Громада», 1881. – 520 с.
42. Грушевський М. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства // Борітеся-Поборете! – 1920. – № 5. – С. 1-15.

43. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – Т. 1. – К., 1970. – С. 428-482.
44. Драгоманов М.П. Вольный союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения. – Женева: Типография «Громады», 1884. – 109 с.
45. Повторювання історіографічних міфів та поверхового потрактування ідей Драгоманова унаочнене у книзі: В. Trencsényi, М. Janowski, М. Vaar, М. Falina, М. Копецек. A History of Modern Political Thought in East Central Europe. – Vol. I: Negotiating Modernity in the “Long Nineteenth Century”. – Oxford University Press, 2016. – 687 p.
46. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 299-347.
47. Драгоманов М. Швейцарська республіка. Друге вид. – Львів, 1899. – 32 с.; Драгоманов М.П. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291-1891). – Львів, 1892. – 33 с.
48. Драгоманов М. Швейцарська спілка. Видання 4-те. – К., 1907. – 30 с.

Королев Г.А. Славянская федерация и «Вольный Союз», или украинские дебаты о федерализме в «долгом XIX в.».

В статье исследовано развитие и восприятие федерализма украинскими интеллектуалами в «долгом XIX в.». Освещен генезис федеративных идей в Центрально-Восточной Европе под влиянием событий Великой Французской революции и наполеоновских войн. Также проанализированы федеративные проекты масонских и декабристских организаций, оказавшие решающее влияние на украинские дебаты о федерализме. Рассмотрено осмысление федеративных утопий в среде Кирилло-Мефодиевского братства, в частности его идеолога Н. Костомарова. Доказан тезис об интеллектуальной взаимосвязи между различными федеративными проектами украинских интеллектуалов, которые имели одинаковые идейные и политические источники. Отдельно освещены федеративные взгляды М. Драгоманова, который стал одним из самых известных спикеров этой идеи в тогдашней Европе. Проект «Вільна спілка-Вольный союз» расценивается как классическая федеративная утопия, основанная на синтезе нескольких современных идеологий.

Ключевые слова: идеология, федерализм, украинские дебаты, славянская федерация, «Вільна спілка-Вольный союз», анархизм.

Korolyov G. Slavic Federation and “Free Union”, or Ukrainian Debates on Federalism in the “Long XIX Century”.

The article describes the development and perception of federalism by Ukrainian intellectuals in the “long XIX century”. The genesis of federalist ideas in East Central Europe is highlighted under the influence of the Great French Revolution and Napoleonic Wars. Federalist projects of Masonic and Decembrist organizations were analyzed, which had a decisive influence on the Ukrainian debate on federalism; considered the interpretation of federalist utopias of the Cyril and Methodius’ Brotherhood, particularly his ideologist M. Kostomarov. The thesis on the intellectual interactions between various federalist ideas of Ukrainian intellectuals was proved. The federalist views of M. Dragomanov, who became one of the most outstanding federalist speakers in Europe, are highlighted in the context of nation-building. His project “Vilna Spilka-Volny Soyuz” (“Free Union”) is regarded as a classical federalist utopia.

Keywords: ideology, federalism, Ukrainian debate, Slavic federation, “Vilna spilka-Volnyi soyuz” (“Free Union”), anarchism.